

IRYNA BUNDZA*

RZECZOWNIKI MATERIALNE SINGULARIA TANTUM W JĘZYKU POLSKIM I UKRAIŃSKIM

NOUNS OF MATERIAL SINGULARIA TANTUM
IN THE POLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

Abstract

The article analyses the nouns of material singularia tantum in the two cognate languages – Polish and Ukrainian. On the basis of texts in the Polish and Ukrainian languages the meanings of the plural forms of these nouns are investigated and the recordings of these meanings in the dictionaries of the both languages are analysed.

Keywords: nouns of material, singular, plural, nouns singularia tantum, nouns pluralia tantum

Słowa kluczowe: rzeczowniki materialne, liczba pojedyncza, liczba mnoga, rzeczowniki singularia tantum, rzeczowniki pluralia tantum

Podstawą wyodrębnienia rzeczowników materialnych¹ jako odrębnej klasy są ich właściwości semantyczne i gramatyczne. Rzeczowniki te nazywają jednolite, ciągle płynny, materiały, gazy, dzielące się na części, które zachowują właściwości całości, poddają się wymiarowi, a nie liczbie, czyli dopuszczają kwantyfikację partytywną (np. *butelka mleka, filiżanka kawy, kilogram cukru, trochę mąki, szczypta soli*), a nie numeryczną.

Wśród rzeczowników materialnych można wyróżnić następujące grupy semantyczne – nazwy:

* Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, Katedra Filologii Polskiej.

¹ Obok terminu „rzeczowniki materialne” w językoznawstwie polskim są używane terminy: „rzeczowniki niepoliczalne” [Markowski, 2002, s. 1741], „rzeczowniki materiałowe” [Bartmiński, 2001, s. 449], „rzeczowniki – nazwy substancji” [Urbańczyk, 1978, s. 289], „rzeczowniki substancjalne” [Nagórko, 2006, s. 111]. W językoznawstwie ukraińskim stosowany jest termin „речовинні іменники, матеріально-речовинні іменники” [Русанівський, Тараненко, Зяблюк, 2004, s. 217]. W niniejszym artykule są używane terminy „rzeczowniki materialne” i „речовинні іменники”. Terminu „rzeczowniki materialne” używamy w szerokim znaczeniu, czyli nie tylko w odniesieniu do płynów i materiałów, lecz także do gazów, tkanin oraz innych niżej wymienionych grup.

- metali (pol. *złoto, miedź*; ukr. *золото, мідь*);
- pierwiastków chemicznych (pol. *wodór, magnez*; ukr. *водень, магній*);
- lekarstw (pol. *aspiryna, jodyna*; ukr. *аспірин, йод*);
- płynów (pol. *mleko, perfumy*; ukr. *молоко, парфуми*);
- tkanin (pol. *plótno, atlas*; ukr. *полотно, атлас*);
- roślin trawiastych (pol. *pszenica, piołun*; ukr. *пшениця, полин*);
- krzewów (pol. *leszczyna, bez*; ukr. *лищина, бузок*);
- drewna (pol. *dąb, grab*; ukr. *дуб, граб*);
- materiałów (pol. *asfalt, kapron*; ukr. *асфальт, капрон*);
- artykułów spożywczych (pol. *chleb, mięso*; ukr. *хліб, м'ясо*).

Większość rzeczowników materialnych nie tworzy korelacyjnych form liczby pojedynczej i mnogiej, lecz jest reprezentowana albo przez formę tylko liczby pojedynczej – singularia tantum (pol. *benzyna, ryż, powietrze, nylon*; ukr. *бензин, рис, повітря, нейлон*), albo przez formę tylko liczby mnogiej – pluralia tantum (pol. *potuje, perfumy, otrąbki*; ukr. *поміє, парфуми, висівки*). Symetria tych rzeczowników jest jednak pozorna. Językoznawcy uważają, że rzeczowniki singularia tantum w określonych kontekstach mogą być używane w liczbie mnogiej² – np. w *Wykładach z polskiej fleksji* Mirosława Bańki czytamy:

Pluralia tantum nigdy nie są używane w formach liczby pojedynczej (nie wiadomo nawet, jakby utworzyć takie formy), mimo że ich znaczenie nie wyklucza tej liczby: słowo *nożyce* może oznaczać przecież nie tylko jeden obiekt, lecz i kilka obiektów. Singularia tantum natomiast zwykle nie są używane w liczbie mnogiej ze względu na swoje znaczenie, ale mogą być w niej użyte, jeśli powstanie taka potrzeba [...] W takich przykładach mamy jednak już do czynienia z odrębnymi leksemami, które mają odrębne znaczenia i nie należą do klasy singularia tantum [Bańko, 2005, s. 58].

W niniejszym opracowaniu ograniczamy się do analizy rzeczowników materialnych kategorii singularia tantum w języku polskim oraz ich odpowiedników w języku ukraińskim.

Informację o liczbie rzeczownika możemy znaleźć w słownikach. Ze względu na to, że nie ma precyzyjnych kryteriów wyróżnienia rzeczowników kategorii singularia tantum, te same rzeczowniki w różny sposób są prezentowane nie tylko w słownikach różnych języków, lecz także w słownikach tego samego języka.

Z analizy sposobów rejestracji rzeczowników w słownikach języka polskiego³ wynika, że ten sam wyraz w jednym słowniku może być przedstawiony jako należąca do kategorii singularia tantum, w innym – jako występująca w obu liczbach,

² Zob. np. Nagórko, 2006, s. 111–112; Feleszko, 1980; Polański, 1993, s. 449; Urbańczyk, 1978, s. 289; Безпояско, 1991, s. 134–159; Русанівський, Тараненко, Зяблюк, 2004, s. 795–796; Горпинич, 2004, s. 44–45, 67–68; Русановський, Жовтобрюх, Городенська, Грищенко, 1986, s. 44; Зализняк, 1964, s. 33–35.

³ Do analizy zostały wybrane następujące współczesne słowniki języka polskiego: *Uniwersalny słownik języka polskiego* [Dubisz, 2003], *Inny słownik języka polskiego* [Bańko, 2000], *Wielki słownik poprawnej polszczyzny* [Markowski, 2007].

np. w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* [Dubisz, 2003] oraz w *Słowniku poprawnej polszczyzny* [Markowski, 2007] *kefir* w znaczeniu ‘napój’ jest zaliczony do singulare tantum, zaś w *Innym słowniku języka polskiego* [Bańko, 2000] jest on rzeczownikiem występującym w obu liczbach.

Zdarza się też, że *Inny słownik...* klasyfikuje rzeczownik jako singulare tantum, a *Uniwersalny słownik...* i *Słownik poprawnej polszczyzny* uznają go za rzeczownik występujący w obu liczbach – tak jest, np. z rzeczownikiem *futro* w znaczeniu ‘sierść’.

Nawet rzeczowniki o podobnym znaczeniu leksykalnym mogą być w różny sposób klasyfikowane w tym samym słowniku. Dobrze ilustruje to zjawisko grupa rzeczowników nazywających napoje, np. rzeczownik *piwo* w *Uniwersalnym słowniku...* należy do kategorii singulare tantum, a rzeczownik *wino* jest rzeczownikiem występującym w obu liczbach.

Analizę omawianych zjawisk w języku ukraińskim utrudnia to, że hasło słownikowe zazwyczaj nie zawiera informacji gramatycznych dotyczących liczby. Taką informację można znaleźć jedynie w wersjach elektronicznych słowników⁴, w rozdziale „Formy wyrazowe”. Na podstawie słowników języka ukraińskiego trudno określić, czy rzeczownik należy do grupy singulare tantum, czy jest rzeczownikiem występującym w obu liczbach, ponieważ formy wyrazowe są podane do wszystkich znaczeń rzeczownika, a nie osobno do każdego. Kwalifikator „тільки однина” ‘tylko liczba pojedyncza’ mają rzeczowniki, które we wszystkich znaczeniach są rzeczownikami singulare tantum.

Na podstawie analizy słowników języka ukraińskiego da się zauważyć, że ten sam rzeczownik w jednym słowniku jest zaliczany do kategorii singulare tantum, w innym – do rzeczowników występujących w obu liczbach, np. rzeczownik *кефір* w słowniku elektronicznym *Słowniki Ukrainy* [Словники України (електронна версія), 2007] należy do kategorii singulare tantum, a w *Wielkim objaśniającym słowniku* [Бусел, 2007] i w słowniku w sieci [СЛОВНИК.net] jest rzeczownikiem występującym w obu liczbach.

Rzeczowniki o podobnym znaczeniu leksykalnym bywają często kwalifikowane w różny sposób nawet w tym samym słowniku ukraińskim, np. w *Wielkim objaśniającym słowniku* rzeczownik *нуво* to singulare tantum, a wyraz *кефір* to rzeczownik występujący w obu liczbach.

Na podstawie samych tylko słowników niełatwo określić, jakie rzeczowniki należą do grupy singulare tantum. W takim wypadku potrzebne są badania tekstów ustnych i pisemnych. W dalszej części artykułu badamy zatem na podstawie tekstów języka polskiego i ukraińskiego funkcjonowanie rzeczowników materialnych we

⁴ Do analizy zostały wybrane następujące słowniki języka ukraińskiego: *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (електронна версія) [Бусел, 2007], *Словники України* [Словники України (електронна версія), 2007], СЛОВНИК.net [http://www.slovnuk.net].

współczesnych językach polskim i ukraińskim, w tym także osobliwości znaczeniowe form liczby mnogiej rzeczowników kategorii singulare tantum używanych w tekstach⁵.

Często formy liczby mnogiej rzeczowników kategorii singulare tantum otrzymują nowe znaczenie albo rzeczownik w liczbie mnogiej przybiera charakter ekspresywny. Na podstawie analizy tych form można usystematyzować rzeczowniki w grupy według znaczeń, np. rzeczowniki o znaczeniach ‘wyrób’, ‘porcja’, ‘rodzaj substancji’ i ‘duża ilość substancji’.

Formy liczby mnogiej można też podzielić na dwie grupy ze względu na to, czy ich znaczenia zarejestrowane są w słownikach. Właśnie dlatego w obrębie każdej grupy wydzielamy formy liczby mnogiej rzeczowników kategorii singulare tantum zarejestrowane i niezarejestrowane w słownikach.

RZECZOWNIKI O ZNACZENIU ‘WYRÓB’

1. Formy liczby mnogiej rzeczowników kategorii singulalia tantum zarejestrowane w słownikach

Część form liczby mnogiej rzeczowników kategorii singulare tantum o znaczeniu ‘wyrób’ w słownikach języka polskiego jest podana w osobnych hasłach słownikowych jako rzeczowniki kategorii plurale tantum. Takie rzeczowniki układają się w pary singulalia tantum – pluralia tantum, których znaczenia tworzą relację „tkanina – wyrób”. Do takich wyrazów należy np. singulare tantum *dżins* i forma liczby mnogiej – rzeczownik plurale tantum *dżinsy*. Singulalia tantum *dżins* określa pewną tkaninę (np. *Jak woda idą buty, kurtki i płaszcze, spodnie – zwłaszcza z dżinsu, bielizna osobista i pościelowa, skarpety, kosmetyki, artykuły AGD* [„Dziennik Polski” 2003.10.30]), odpowiednio plurale tantum *dżinsy* ma znaczenie ‘spodnie z dżinsu’ (np. *Ubrana była w białą bluzę dresową z kapturem, biało-czarno-brązową bluzkę z krótkim rękawem, niebieskie dżinsy i ciemnopopielate buty sportowe* [„Dziennik Polski” 2003.08.22]). Podobną zmianę znaczenia obserwujemy w następujących parach wyrazów: *nylon* ‘tkanina’ – *nylony* ‘pończochy z nylonu’ (np. *Człowiek, który wynalazł nylon, popadł w rozpacz i popełnił samobójstwo. Gdy wreszcie firma Dupont rzuciła na rynek nylonowe pończochy, w ciągu pierwszych 6 godzin sprzedano ich w całych Stanach Zjednoczonych 50 tys. par* [„Dziennik Polski” 2000.07.04] – *W sklepach z bielizną na półkach leżały stosy włoskich różnokolorowych nylonów, a w „salonach” z obuwem – piękne męskie buty importowane z Hiszpanii* [„Dziennik Polski” 1998.03.14]); *stylon* ‘tkanina’ – *stylony* ‘pończochy ze stylonu’ (np. *Cieniutki, prześwitujący stylon, tak tandetny, że każdy ścieg musi się związać w parówkę i marszczyć jak harmonijka*

⁵ Ilustracje w języku polskim na podstawie próbki Korpusu IPI PAN; ilustracje w języku ukraińskim na podstawie różnych tekstów literatury pięknej i stron internetowych.

[„Dziennik Polski” 1999.12.17] – *Urodziła się prosto do stylonów, staniczka 70B i kozaczka numer 39* [B. Kosmowska, *Prowincja* – 2002]); *sztruks* ‘tkanina’ – *sztruksy* ‘spodnie ze sztruksu’ (np. *Spodnie, spódniczki i bluzeczki uszyto przede wszystkim z miękkiej i wygodnej bawełny, sztruksu, organdy, tiulu, ortalionu oraz ze skóry, którą świetnie udało się połączyć z dzianinami* [„Dziennik Polski” 2003.03.13] – *Studentów malarstwa lub architektury rozpoznaje się po czarnych uniformach (golf, sztruksy, ewentualnie marynarka, nawet buty czarne), studentów informatyki po rozciągniętych swetrach lub bluzach, nieuczesanych włosach oraz ogólnym obrazie zaniedbania (np. niedogolone kępki zarostu)* [K. Tatarkiewicz, *Felietony*]; *teksas* ‘tkanina’ – *teksasy* ‘spodnie z teksasu’ (np. *Ubrany był w jasną kurtkę z teksasu lub czarną kurtkę ze skóry z charakterystycznymi zamkami na piersi, czarne buty typu „kowbojki”, sportową czapkę z daszkiem w kolorze granatowym z napisem „Jankes”* [„Dziennik Polski” 2002.02.21] – *Po chwili leżał na ziemi, a Maćko przerabiał mu nowe teksasy na indiańskie krótkie spodenki* [„Dziennik Polski” 1998.08.31]).

Oprócz rzeczowników kategorii singulare tantum mających odpowiedniki pluralne tantum, wśród rzeczowników materialnych możemy wyróżnić takie rzeczowniki o znaczeniu ‘tkanina’, które tylko w określonym znaczeniu są rzeczownikami typu singulare tantum, a w innych znaczeniach – rzeczownikami występującymi w obu liczbach. Pojawia się tu wyrazy, których jednym ze znaczeń jest ‘tkanina’, i wtedy taki rzeczownik należy do kategorii singulare tantum, a inne znaczenie takiego rzeczownika to ‘wyrób z tej tkaniny’, przy czym rzeczownik w tym znaczeniu występuje w obu liczbach. Znaczy to, że takie rzeczowniki tworzą pary: singulare tantum – rzeczownik występujący w obu liczbach, których znaczenia tworzą relację ‘tkanina – wyrób’, np. jedno ze znaczeń rzeczownika *tiul* – ‘tkanina’ (*Spodnie, spódniczki i bluzeczki uszyto przede wszystkim z miękkiej i wygodnej bawełny, sztruksu, organdy, tiulu, ortalionu oraz ze skóry, którą świetnie udało się połączyć z dzianinami* [„Dziennik Polski” 2003.03.13]). W tym znaczeniu rzeczownik należy do kategorii singulare tantum. Inne znaczenie rzeczownika *tiul* – ‘wyrób z tiulu’ (np. *Pod czarnym tiulem prześwitywało białe zziębnięte ciało* [K. Lupa, *Podglądania* – 2003] – *Młode dziewczyny spacerują ubrane w tiule, kokardy i falbany, w mgiełce słodkiego zapachu perfum* [M. Mikulska, *Świat zapachów* – 2001]). W tym znaczeniu rzeczownik występuje w obu liczbach. Podobną parę tworzą także np. rzeczowniki: *trykot* ‘tkanina’ – *trykot/trykoty* ‘wyrób’ (*Wytrzymał doniesienia prasowe, że jego oddana do gimnazjum córka Aniela Kazimiera nie nosi, wzorem innych panienek z najlepszych domów wielkopolskich, białizny z trykotu zwanego milanezem, lecz „ubiera pod spód” jedwabie* [„Dziennik Polski” 2002.03.30] – *Od razu domyśliłam się, że to ona musi być tą rosyjską tancerką, która od 9 lat związała swoje życie z Polską. Jasne włosy, poprawny makijaż, czarny trykot i dżinsy*

[„Dziennik Polski” 2000.06.10] / *Podczas parady miały na sobie białe trykoty z napisem „mistrzyni świata w 1991 i 1999”* [„Dziennik Polski” 1999.07.13]).

Podobne relacje znaczeń mamy też w rzeczownikach typu singulare tantum o znaczeniu ‘sierść’. Rzeczowniki tego typu mają znaczenia: ‘sierść’ (singulare tantum), ‘tkanina’ (rzeczownik występujący w obu liczbach), ‘wyrób’ (rzeczownik występujący w obu liczbach). Znaczenia rzeczowników typu singulare tantum oraz odpowiednich rzeczowników występujących w obu liczbach tworzą relację „materiał – wyrób”, np. rzeczownik *futro* w znaczeniu ‘sierść’ należy do kategorii singulare tantum (np. *Koty syberyjskie mają gęste grube futro, może ono mieć różne barwy: rude czy niebieskie* [„Dziennik Polski” 2002.12.02], w znaczeniu ‘tkanina’ jest rzeczownikiem występującym w obu liczbach (*Zimą pod szatą z czarnego jedwabiu nosi suknię z czarnego, jagnięcego futra*. [A.I. Wojcik, *Konfucjusz* – 1995] / *Pod szatą z żółtego jedwabiu nosi suknię z futer lisich* [A.I. Wojcik, *Konfucjusz* – 1995]), w znaczeniu ‘wyrób’ – rzeczownikiem występującym w obu liczbach (*Przychód był na tyle duży, że Andrzej wymienił okna w mieszkaniu, żonie kupił futro, dwóm synom zaś rowery górskie* [„Dziennik Polski” 2000.07.01] / *Polskie gwiazdy noszą futra!* [„Dziennik Polski” 2001.09.22]). Podobne relacje mamy też w rzeczownikach *wełna* ‘sierść’ – *wełna* / *wełny* ‘tkanina’ – *wełna* / *wełny* ‘wyrób’ (*Zarzyna owce, zamiast dbać o ich dobre samopoczucie i systematycznie strzyc wełnę* [Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 11.12.1992 r.] – *Najlepsze będą naturalne tkaniny (len, płótno, wełna, muślin) i raczej jasne, drzwi mogą być białe lub odrobinę ciemniejsze, należy natomiast unikać zdecydowanych kontrastów* [„Dziennik Polski” 2004.03.31] / *W zimne dni przyjemniej otaczać się tkaninami miękkimi, welurami, aksamitami, wełnami itp* [„Dziennik Polski” 2001.09.26] – *W tiulach, atlasach, wełnach, czarno-białych „panterach” i futerkach własnoręcznie szytych kawałków skór – paradowali po profesjonalnie przygotowanym wybiegu w odnowionej auli nowotarskiego „Sokoła” sami autorzy dyplomowych prac* [„Dziennik Polski” 2001.04.17]).

2. Formy liczby mnogiej rzeczowników singularia tantum niezarejestrowane w słownikach

Wśród rzeczowników materialnych, oprócz rzeczowników typu singulare tantum, których forma liczby mnogiej jest przedstawiona w słownikach, są też rzeczowniki, które w słowniku są zakwalifikowane do singulariów tantum, ale w korpusie tekstów polskich znajdujemy konteksty, w których te rzeczowniki występują w liczbie mnogiej. W takiej sytuacji forma liczby mnogiej może mieć nowe znaczenie i rzeczownik o nowym znaczeniu może być używany w obu liczbach. Niektóre singularia tantum tej grupy mają znaczenie pewnego materiału, a forma liczby mnogiej – wyrobu z tego materiału. Rzeczownik w tym znaczeniu występuje w obu liczbach. Singularia tantum i odpowiednie rzeczowniki występujące w obu

liczbach tworzą relację „materiał – wyrób”, np. rzeczownik *akryl* ma znaczenie ‘włókno syntetyczne’ i jest to singulare tantum (*Dywany produkowane z akrylu są na ogół (zależy to od jakości) bardziej trwałe i wytrzymałe niż te wytwarzane z polipropylenu, ale mniej trwałe niż wełniane* [„Dziennik Polski” 2001.02.28]). Zmiana liczby tego rzeczownika powoduje zmianę jego znaczenia. Rzeczownik *akryl* występuje w obu liczbach i ma znaczenie ‘farba z akrylu’ (np. *Znak współczesności to także farby akrylowe, jakimi posługuje się autorka przy malowaniu ikon. Tak się jednak składa, że właśnie akryl daje efekty najbardziej zbliżone do klasycznej tempery* [„Dziennik Polski” 2002.03.26] / *Siostry malują zarówno akrylami, pastelami, farbami olejnymi, również chętnie rysują piórkiem i ołówkiem* [„Dziennik Polski” 2002.07.23]) oraz ‘obraz namalowany farbami akrylowymi’ (np. *Najdrożej sprzedanym obrazem był akryl Jerzego Kałuckiego „Czerń, biel i czerwień”, z 2002 roku; cena po długiej licytacji osiągnęła 7 tys. zł* [„Dziennik Polski” 2002.11.25] / *W „Kotle” zaprezentował 25 prac, które powstały w ostatnich latach. Są wśród nich 2 akryle na płótnie, inne zostały wykonane akrylem i techniką mieszaną* [„Dziennik Polski” 1998.07.30]). Podobna zmiana liczby i znaczenia zachodzi w rzeczowniku porcelana: porcelana ‘materiał’ – *porcelana/porcelany* ‘wyroby z porcelany’ (np. *Wszystkie figurki wykonane są z porcelany i pochodzą z Muzeum Lalek w Pilźnie* [„Dziennik Polski” 2001.12.22] – *Na wielkanocnym stole w „Magicznym Domu” pojawił się obrus granatowy, na którym wyraźnie wyróżnia się piękna, śnieżnobiała kostna porcelana japońskiej firmy Mikasa* [„Dziennik Polski” 2001.04.11] / *Otrzymaliśmy zatem barwny przegląd polskich kontaktów ze stołem, przejawiających się zarówno w samym jego wyglądzie, jego coraz bardziej wymyślnych zastawach, różnych srebrach, fajansach, szklach i porcelanach, jak i samym jedzeniu* [„Dziennik Polski” 1998.09.15]).

Rzeczowniki materialne kategorii singulare tantum w języku ukraińskim, podobnie do odpowiednich rzeczowników w języku polskim, też mogą być używane w liczbie mnogiej i mieć znaczenie wyrobu. Znaczenie ‘wyrób’ niektórych rzeczowników jest podane już w haśle słownikowym, np. rzeczownik *хупро* ma znaczenie ‘materiał’ i należy do kategorii *singulare tantum*, a w znaczeniu ‘wyrób’ jest rzeczownikiem występującymi w obu liczbach (*Червона опанча звисала йому з плеча, підбита хупром, а очі з-нід дорогої шапки дивились, як у сокола* [В. Шевчук, *Дім на горі*] – *Насніх одягнув хупро поверх синіх шароварів, натягнув на голову тюрбан і миттю вибіг до воріт* [Р. Іваничук, *Мальви*] / *Вона кликала Хуррем до своїх покоїв, сиділа, кутаючись у дорогі хупра, на білих килимах, пробувала вивідати, якими чарамі мала українка заволоділа її сином* [Загребельний П. Роксолана]).

Są też rzeczowniki, których formę liczby mnogiej znajdujemy tylko w tekstach, np. rzeczownik *акрил* ma znaczenie ‘włókno syntetyczne’ i należy do kategorii *singulare tantum*, a używany w znaczeniu ‘wyrób’ – rzeczownikiem występują-

сум в obu liczbach (Так як акрил простий у догляді, стійкий до побутових кислот і розчинників, на ньому не розмножуються бактерії, він найчастіше використовується для виробництва сантехніки, фарб, герметиків, а також кухонних стільниць, мийок та фартухів [www.wikipedia.org.ua] – Одними з головних переваг нарізання акрилом є його властивості: він не ламається, швидко застигає, не кришиться [http://www.vue.com.ua] / Кольорові акрили для дизайну нігтів [www.victory.uz.ua]).

RZECZOWNIKI O ZNACZENIU ‘PORCJA’

Wśród rzeczowników materialnych kategorii singulare tantum można wyróżnić grupę semantyczną ‘napoje’. Jeśli rzeczownik należący do grupy ma znaczenie płynu, to występuje tylko w liczbie pojedynczej. W liczbie mnogiej taki rzeczownik jest używany, gdy oznacza pewną porcję tego płynu. Mamy zatem relację: rzeczownik typu singulare tantum – rzeczownik występujący w obu liczbach i relację „napój – porcja”. Przykład: rzeczownik *herbata* w znaczeniu ‘napój’ należy do kategorii singulare tantum (*Jego ulubiony – do tej pory! – posiłek to mocno osłodzona herbata i chleb, przez większość życia z własnego wypieku* [„Dziennik Polski” 2001.02.06], a w znaczeniu „porcja” jest rzeczownikiem występującym w obu liczbach (*Jedną herbatę, proszę / Bufetowa z jednej torebki robi trzy herbaty* [„Dziennik Polski” 2002.01.04]). Do takich rzeczowników należą: *herbata, jogurt, kawa, kefir, mleko, piwo, porter, szampan, śmietana, śmietanka, tequila, tokaj* i in. (np. *Zamówiliśmy dwie kawy „mrożone”, dostaliśmy dwa dymiące z gorąca napoje* [„Dziennik Polski” 2001.07.31]; *Uczuleni na kazeinę nie mogą więc spożywać kefirów, jogurtów, śmietany ani serów* [D. Myłek, *Alergie* – 2001]; *Wyobraźmy sobie sytuację, że jesteśmy w jednym z ogródków i zamawiamy owe dwa piwa* [„Dziennik Polski” 2003.08.25]. Wszystkie znaczenia analizowanych rzeczowników są podane w słownikach języka polskiego.

Odpowiednikami rzeczowników należących do tej grupy w języku ukraińskim są: *чай, йогурт, кава, кефір, молоко, пиво, портер, шампанське, сметана, вершки, текіла, токай*. Do żadnego z tych wyrazów słowniki języka ukraińskiego nie podają znaczenia ‘porcja napoju’, mimo że formy liczby mnogiej tych rzeczowników istnieją, zwłaszcza w języku mówionym (np. *Я цілу ніч працював, зранку випив дві кави, очікуючи закурити сигарету й відчув, що мені зле* [До чого доводить безкоштовна медицина / www.mukachevo.net]; *Купив два йогурти з позначкою акція, але в жодному не було коду під кришечкою* [www.galychyna.com.ua]).

RZECZOWNIKI O ZNACZENIU 'RODZAJ SUBSTANCJI'

Wśród rzeczowników materialnych kategorii *singulare tantum* o znaczeniu 'napój' wyróżnia się rzeczowniki, których formy liczby mnogiej mają znaczenie 'rodzaj substancji', czyli *singulare tantum* i forma liczby mnogiej tworzą relację „napój – rodzaj napoju”. Przykład: rzeczownik *piwo* w znaczeniu 'napój' to *singulare tantum* (*Naparzy, ale nie posmakuje – wtrąca, przeżykając piwo, pięćdziesięcio-latek w drelichu, przysłuchujący się pogawędce* [„Dziennik Polski” 1998.10.09]). Forma liczby mnogiej tego rzeczownika ma znaczenie rodzajów tego napoju (*Jest na rynku olbrzymia ilość piw, które nie mogą już konkurować jakością* [„Dziennik Polski” 2001.05.23]). Formę liczby mnogiej w znaczeniu 'rodzaj napoju' mogą mieć *singularia tantum* należące do poprzedniej grupy (np. „*Maspex*” *jest jednym z największych przedsiębiorstw przemysłu spożywczego w Polsce, znany z produkcji soków „Tymbark” i „Kubuś”, herbatek rozpuszczalnych, kakao i kakao instant, czekolady rozpuszczalnej, śmietank do kawy, kawy cappuccino* [„Dziennik Polski” 2001.05.21]; *Znów jednak pod pewnymi warunkami – że zdobędzie się prawdziwe masło i prawdziwe kwaśne mleko, którego smakowo nie zastąpią żadne kefir, żadne jogurty* [„Dziennik Polski” 2000.03.25]).

Oprócz rzeczowników kategorii *singulare tantum* o znaczeniu 'napój' do tej grupy należą też inne materialne *singularia tantum*, których formy liczby mnogiej mają znaczenie 'rodzaj substancji'. Znaczenia takich rzeczowników tworzą relację „substancja – rodzaj substancji”, np. *singulare tantum amfetamina* ma znaczenie 'środek psychotropowy' (*Najczęściej sprzedawane środki narkotyczne na terenie powiatu to marihuana i amfetamina, czasem zdarza się także LSD oraz leki psychotropowe* [„Dziennik Polski” 2003.09.06]), a odpowiednia forma liczby mnogiej tego rzeczownika ma znaczenie 'rodzaj substancji' (*Jakie narkotyki są w Polsce najbardziej popularne? – W pierwszej kolejności – grupa amfetamin, w drugiej brown sugar, w trzeciej – LSD, w czwartej – porządny polski „kompot”, który kiedyś był najbardziej popularny, a obecnie jest go coraz mniej* [„Dziennik Polski” 2001.01.18 – Małopolska]). Podobnie *benzyna – benzyny* (np. *Prawdopodobną przyczyną pożaru jest zapalenie się oparów benzyny od iskry pieca gazowego* [„Dziennik Polski” 2003.07.24] – *Polski Koncern Naftowy podnosi od dzisiaj ceny wszystkich rodzajów benzyn o 50 zł na tonie, a oleju napędowego o 90 zł na tonie* [„Dziennik Polski” 2000.04.26]); *woda – wody* (np. *Do wody wsypujemy cukier w ilości 2–3 łyżeczki do herbaty na jedną filiżaneczkę i osłodzoną wodę zagotowujemy* [„Dziennik Polski” 2004.01.10]) – *Mamy w ofercie wody „Jan” i „Zuber”, bo te są tradycyjnie osadzone w gustach klientów. Sprzedaż wód leczniczych nie jest sprzedażą masową. Taki produkt też powinien być w sklepach, jednak trzeba wybrać; my wybraliśmy te dwie wody – usłyszeliśmy w jednym z krakowskich marketów* [„Dziennik Polski” 2000.09.25]; *cukier – cukry* (np. *Nawet z marzeń*

można zrobić konfiturę, ale pod warunkiem, że ma się owoce i cukier [Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 24.06.1999 r.] – *W poprawce 2. do art. 2 pkt. 1 i 2 Senat proponuje, aby ilekroć w ustawie jest mowa o cukrze białym lub surowym rozumieć przez to cukier niearomatyzowany lub barwiony, a nie, jak uchwalił Sejm – cukry bez dodatków smakowych lub barwników* [Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 21.06.2001]); *cera – cery* (np. *Było to istotnie piękne dziewczę z greckimi rysami twarzy i cerą słoniowej kości* [B. Prus, *Faraon* – 1957] – *Hydradermie można stosować do różnych rodzajów cer; z najbardziej wrażliwymi włącznie, w okolicach oczu i szyi, a także przy pielęgnacji biustu* [„Dziennik Polski” 2000.06.10]).

Znaczenie form liczby mnogiej tych rzeczowników nie jest podawane w słownikach języka polskiego.

Rzeczowniki materialne kategorii singulare tantum języka ukraińskiego też są używane w formie liczby mnogiej w znaczeniu „rodzaj substancji”, np. *Просто в рецепті написано, що треба дві сметани: одну жирну, другу нежирну* [www.blog.bestiya.net]; *Різні чай допомагають при різних травмах* [www.newsmarket.com.ua]; *Продукція ця – бензини, дизельні й котельні палива, бітуми різних марок* [www.energoeffect.org.ua]; *Мазь терпентинова є сумішшю ефірних масел, бальзамів, смол, що містяться в живиці смереки* [www.sat-prof.com.ua]. Rzeczowniki *сметана*, *чай*, *бензин*, *паливо*, *бітум*, *масло*, *бальзам*, *смола* to singulalia tantum, a odpowiednie formy liczby mnogiej użyte w zdaniu otrzymują znaczenie ‘rodzaj substancji’. Podobnie do odpowiednich rzeczowników polskich, znaczenia tych wyrazów nie są przedstawione w słownikach.

Formy liczby mnogiej rzeczowników z grupy singulare tantum zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim są używane najczęściej w języku mówionym i w tekstach specjalistycznych.

RZECZOWNIKI O ZNACZENIU ‘DUŻA ILOŚĆ SUBSTANCJI’

Używane w liczbie mnogiej materialne singulalia tantum mogą nabyć znaczenie ‘duża ilość substancji’; najczęściej taka zmiana ma charakter ekspresywny. Na przykład rzeczownik *ryż* z grupy singulare tantum (*Był to ryż, gotowany na mięsny wywarze z zielonym groszkiem, podsmażoną cebulą i boczkiem* [„Dziennik Polski” 2004.03.27]) przybiera formę liczby mnogiej o znaczeniu ‘duża ilość substancji’ oraz zabarwieniu ekspresywnym (np. *Jeśli jednak znudzą się nam te ryże, makarony, smażona szarańcza, na wpół surowe warzywa, to zostają jakże popularne w Poznaniu kluski na parze* [„Dziennik Polski” 1998.04.25 – Magazyn]). Podobne zmiany znaczeniowe zachodzą w wyrazach: *samogon – samogony* (np. *Samorząd tak się ma do rządu, jak samopomoc do pomocy, samoobsługa do obsługi, samosąd do sądu, a samogon do ogona* [„Dziennik Polski” 1998.08.07] – *Oblawa! Oblawa!*

Na biedne Rosjanki oblawa! Na spirt, samogony u „Matiuszki” pędzone! Oblawa! Oblawa! [M. Sieniewicz, *Czwarte niebo* – 2003]); *szczypiorek* – *szczypiorki* (np. *Substancje toksyczne gromadzą się głównie w częściach naziemnych rośliny: sałata, szczypiorek, nać pietruszki, por, truskawka, czarna porzeczka* [W. Sobczyk, *Substancje obce w żywności. Żywność bezpieczna* – 2000] – *Przygotowuję razem z mamą. Dobrze, jeżeli jest na wiejskim maśle i z wiejskich jajek. Żadnych dodatków, kielbasek, szynki, cebulek czy szczypiorków* [„Dziennik Polski” 2003.02.28]); *lawa* – *lawy* (np. *Zobaczyłem miejsce, gdzie wulkan, który dość mocno zniszczył spory fragment terenu m.in. domy i drogi, jeszcze wciąż wydostaje się i lawą zabierana jest przez morze* [„Dziennik Polski” 2000.11.27] – *Niestety, matka natura też nie ułatwi nam zadań. Będziemy musieli zmagać się z deszczem, śniegiem, ogniem, lawami i piekącym w oczy dymem* [„Dziennik Polski” 2001.03.10]).

Znaczenie form liczby mnogiej tych rzeczowników nie jest podane w słownikach języka polskiego.

Podobnie do polskich, ukraińskie rzeczowniki singularia tantum, gdy są używane w formie liczby mnogiej, też mogą mieć znaczenie ‘duża ilość substancji’, np. *Збирають світлі золоті меди веселокрили та прозори бджоли* [M. Рильський]; *Орали землю, сіяли жита* [M. Руденко]; *Ніч свої згортає шати, впали роси на поля* [B. Сосяра]. Rzeczowniki kategorii singularia tantum *мед*, *жито* i *роса* w formie liczby mnogiej mają znaczenie ‘duża ilość substancji’.

Z taką semantyką związane jest jeszcze jedno znaczenie form liczby mnogiej rzeczowników z grupy singularia tantum, które spotykamy w tekstach ukraińskich – ‘terytorium, przestrzeń, gdzie mieści się substancja’, np. *А голос сопілочки звідкілясь в’ється та й в’ється над пиєницями, струмє з високості* [Г. Булах]; *Над житами, які зараз похитував не стільки вітрець, скільки роса, сумовито стелилися дівочі пісні* [www.myukrainci.com]. W *Wielkim objaśniającym słowniku języka ukraińskiego* przy rzeczownikach *жито*, *овес* takie znaczenie formy liczby mnogiej jest podane, natomiast hasło słownikowe rzeczownika *пиєниця* nie zawiera takiego znaczenia. Użycie w takim znaczeniu rzeczowników polskich też jest możliwe, jednak mniej powszechne niż w języku ukraińskim. Znalaziono przykłady użycia formy liczby mnogiej rzeczownika *żyto* w znaczeniu ‘terytorium, na którym rośnie żyto’ w starszych tekstach literackich, np. *Białe i niskie mgły pokrywały łąki, zaś nad żytami wisiał płowy tuman kwietnej kurzawy* [W. Reymont, *Chłopi*], *Gromady wróbla ciągnęły nad owsami* [Cz. Miłosz, *Zdobycie władzy*]. W korpusie tekstów polskich nie znalaziono kontekstów, w których forma liczby mnogiej omawianej kategorii rzeczowników ma znaczenie ‘terytorium, przestrzeń, gdzie mieści się substancja’.

Podsumowując, warto podkreślić, że z analizy kontekstów użycia form liczby mnogiej rzeczowników materialnych z grupy singularia tantum wynika, że rzeczowniki te w liczbie mnogiej już nie nazywają wyłącznie jednolitych, ciągłych

płynów, materiałów, gazów itp., które są postrzegane jako całość. Mogą dopuszczać kwantyfikację numeryczną, np. pol. *dwie kawy, trzy piwa*; ukr. *дві кави, три пи́ва*. Formy liczby mnogiej rzeczowników kategorii singulare tantum, używane z liczebnikami mają znaczenie ‘porcja’.

Rzeczowniki materialne mogą nazywać nie tylko jakiś materiał, lecz także wyprodukowany z niego wyrób, np. pol. *nosić futra*; ukr. *носити хутра*. Takie znaczenie niektórych rzeczowników jest zarejestrowane w słownikach (np. pol. *wetna* ‘sierść’ – *wetna* ‘wyrób’, niektóre znajdujemy tylko w tekstach (np. pol. *porcelana* ‘materiał’ – *porcelana* ‘wyrób’; ukr. *акрил* ‘materiał’ – *акрил* ‘wyrób’).

W tekstach literatury pięknej i naukowo-technicznej oraz w języku mówionym formy liczby mnogiej rzeczowników materialnych kategorii singulare tantum są używane dość często. Wtedy rzeczownik nie oznacza jakiegoś ciągłego materiału, lecz różne jego rodzaje, np. pol. *różne rodzaje benzyn, grupa amfetamin*; ukr. *різні чаї, суміш масел*. Takie znaczenie formy liczby mnogiej rzeczowników materialnych nie jest kodyfikowane ani w słownikach języka polskiego, ani ukraińskiego.

Podobny zakres użycia mają formy liczby mnogiej rzeczowników materialnych z grupy singulare tantum o znaczeniu ‘duża ilość substancji’, np. pol. *zmagać się z lawami*; ukr. *сіяти жита*.

We współczesnych językach polskim i ukraińskim widoczna jest zmiana w zakresie użycia w liczbie mnogiej rzeczowników kategorii singulare tantum. Niektóre nowe znaczenia form liczby mnogiej słowniki obu języków kodyfikują, a niektóre wyodrębniamy na podstawie tekstów. Jeśli tendencja do użycia formy liczby mnogiej rzeczowników materialnych z grupy singulare tantum będzie rosła, to takie użycie może wejść do normy użytkowej.

BIBLIOGRAFIA

- BAŃKO Mirosław, red., 2000, *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa
BAŃKO Mirosław, 2005, *Wykłady z polskiej fleksji*, Warszawa
BARTMIŃSKI Jerzy, 2001, *Współczesny język polski: Encyklopedia*, Lublin
DUBISZ Stanisław, red., 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa
FELESZKO Kazimierz, 1980, *Funkcje form kategorii liczby w polskiej grupie imiennej*, Warszawa
MARKOWSKI Andrzej, red., 2002, *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa
MARKOWSKI Andrzej, red., 2007, *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa
NAGÓRKO Alicja, 2006, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa
POLAŃSKI Kazimierz, red., 1993, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław
URBAŃCZYK Stanisław, 1978, *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław

- БЕЗПОЯСКО Олена, 1991, Іменні граматичні категорії, Київ
 БУСЕЛ В'ячеслав, ред., 2007, Великий тлумачний словник сучасної української мови (електронна версія), Київ–Ірпінь
 ГОРПІНИЧ Володимир, 2004, Морфологія української мови, Київ
 ЗАЛИЗНЯК Андрей, 1964, К вопросу о грамматических категориях рода и одушевленности в современном русском языке, „Вопросы языкознания”, 4, s. 25–40
 Інтегрована лексикографічна система „Словники України” 3.1 (електронна версія), 2007
 РУСАНІВСЬКИЙ Віталій, ТАРАНЕНКО Олександр, ЗЯБЛЮК Михайло, ред., 2004, Українська мова: Енциклопедія, Київ
 РУСАНОВСКИЙ Виталий, ЖОВТОВРЮХ Михаил, ГОРОДЕНСКАЯ Екатерина, ГРИЩЕНКО Арнольд, ред., 1986, Украинская грамматика, Киев
 СЛОВНИК.net (<http://www.slovnyk.net>)

Iryna Bundza

RZECZOWNIKI MATERIALNE SINGULARIA TANTUM
 W JĘZYKU POLSKIM I UKRAIŃSKIM

Streszczenie

Tematem artykułu jest analiza polskich i ukraińskich rzeczowników zaliczanych z punktu widzenia gramatycznej kategorii liczby do subkategorii *singulare tantum*. Wśród rzeczowników materialnych wyróżniono pewną liczbę grup semantycznych. Przeanalizowano sposoby i pokazano podobieństwa i różnice w rejestracji rzeczowników omawianej kategorii w słownikach języka polskiego i ukraińskiego. Zbadano znaczenia, które te rzeczowniki, użyte w liczbie mnogiej, przybierają w kontekstach. Rzeczowniki nazywające w liczbie pojedynczej określone substancje materialne mogą w liczbie mnogiej modyfikować zakres znaczenia, wskazując na: wyrób, porcję, rodzaj, dużą ilość danej substancji oraz przestrzeń, terytorium, na którym mieści się substancja. Znaczenie form liczby mnogiej części rzeczowników jest przedstawione w słownikach, jednak modyfikacji znaczeń ‘rodzaj danego przedmiotu lub substancji’ i ‘duża ilość danego przedmiotu lub substancji’ słowniki obu języków nie rejestrują. Formy liczby mnogiej Rzeczowniki materialne *singularia tantum* z reguły są używane w tekstach literatury naukowo-technicznej i pięknej, w języku mówionym, mogą mieć charakter ekspresywny.

NOUNS OF MATERIAL SINGULARIA TANTUM
 IN THE POLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

Summary

In the article the analysis of the nouns of material *singularia tantum* is given in the light of the grammatical category of number in the Polish and Ukrainian languages. Semantic groups of nouns

that belong to the nouns of material are distinguished. Methods are analysed and the difference in the recording of the nouns *singularia tantum* in the dictionaries of the Polish and Ukrainian languages is shown. Meanings that these nouns get when used in the plural are investigated. Plural forms of the nouns of material *singularia tantum* in the both languages may mean: 'item', 'portion', 'variety', 'great number'. In the Ukrainian language these nouns may have the meaning 'area filled with certain material'. The meanings of plural forms of some nouns are recorded in dictionaries, however the dictionaries of the both languages do not record the meanings 'variety' and 'great number'. Plural forms of the nouns of material *singularia tantum* are used, as a rule, in the texts of scientific and fiction literature, spoken language, can be of expressive character.